

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ALOQA,
AXBOROTLASHTIRISH VA TELEKOMMUNIKATSIYA
TEKNOLOGIYALARI DAVLAT QO'MITASI
TOSHKENT AXBOROT TEKNOLOGIYALARI UNIVERSITETI**

**AKTSIM FAKULTETI
MENEJMENT VA MARKETING KAFEDRASI**

“Loyiha tahlili “fanidan

KURS ISHI

Mavzu: Investitsiya loyihalari bilan bog'liq risklar

Bajardi : Abdilaxatova S

Guruh:120-11 MU

Qabul qildi: Tursunov Sh

TOSHKENT 2014

Mundarija:

Kirish.....	3
--------------------	----------

Asosiy qism:

1. Investitsiya loyihalarida risklar, ularning kelib tuzilishi va kelib chiqish sabablari.....	5
2. Investitsiya loyihalarini ishlab chiqishda risklarni hisobga olish va ularning turlari.....	10
3. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda risklarni aniqlash va baholashning nazariy-uslubiy asoslari.....	17
4. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi risklarni boshqarishni takomillashtirish yo'llari	23

Xulosa.....	28
--------------------	-----------

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.....	30
--	-----------

Kirish.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, ustivor tarmoqlarni texnik-texnologik qayta qurollantirish, jahon bozorida raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish, mamlakat eksport salohiyatini oshirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu vazifalarni amalga oshirishni investitsiyalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham mamlakatimizda investitsiya jarayonini takomillashtirishga jiddiy e'tibor qaratib kelmoqda. Chunki investitsiyalar iqtisodiyotning o'sishini, ishlab chiqarishning rivojlanishini ta'minlovchi muhim omildir. Investitsiyalarni faol jalb etish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar natijasida iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarini soni oshib bormoqda.

Prezidentimizning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo'ljallangan eng muhim ustivor yo'nalishlarga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisida ma'ruzasida

“Mahalliyashtirish dasturi doirasida 2010 yilda 1 ming 76 ta loyiha amalga oshirildi. Mahalliyashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi 1,4 barobar oshdi, import o'rnini bosish bo'yicha yakuniy samaradorlik 3 milliard 400 million dollarni tashkil qildi va bu 2009 yilga nisbatan 1,2 barobar ko'p demakdir” – deb ta'kidlab o'tdi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, investitsiya loyihalarini amalga oshirish juda katta risklilikni talab etadiki, bu esa ularni bartaraf etishining samarali va optimal variantlarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Shuningdek bunda loyiha risklarini uning ishtirokchilari o'rtasida mos taqsimlash imkoniyati mavjud bo'lishini ham ko'zda tutishi zarur. Har qanday investitsiya loyihalari turli noaniqliklar, risklar bilan bog'liq. Har bir investitsiya ishtirokchisi risklar, risk turlarining vujudga kelishi sabablari, ularning tasnifi hamda risk ehtimollarini oldini olish bo'yicha tadbirlar haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lishlari lozim.

Shundagina ular investitsiya loyihasini muvaffaqiyatli amalga oshirishga o'z hissalarini qo'shishlari mumkin.

Bugungi kunda respublikamizda investitsiya loyihalarini moliyalashtirish, ularni ekspertizadan o'tkazish, risklilik darajasini baholash borasida ko'pgina tajribalar to'plandi. Biroq, resurslar bazasining zaifligi, mamlakatimizda bozor infratuzilmasining hali yaxshi rivojlanmaganligi, huquqiy bazaning mukammal va barqaror emasligi, axborot ta'minoti bazasining mavjud emasligi, amaliyotda ma'muriy aralashuv holatlarining hali ham to'liq barham topib ulgurmaganligi va boshqalar sabab loyiha risklari ortib ketadi. Bu esa investitsiyalash moyilligini so'ndiruvchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi.

Shu jihatdan ham O'zbekiston sharoitida investitsiya loyihalarini ishlab chiqishda ularning risklilik darajasini hisobga olish, baholash va aniqlash, ehtimolligi mavjud bo'lgan risk hamda noaniqliklarni pasaytirish yoki bartaraf etish yo'llarini aniqlash eng muhim vazifalardan hisoblanadiki, aynan manna shu masala mazkur malakaviy ishning hozirgi paytdagi ahamiyati va dolzarbligini tasdiqlab beradi.

Investitsiya loyihalarida risklar, ularning kelib tuzilishi va kelib chiqish sabablari.

Investitsiyalar ssuda, aksiyadorlik, tadbirkorlik, pul, tovar, ishlab chiqarish kapitalidan farq qilgan holda jami risklar majmuini o'zida mujassam etadi va kapitalni yo'qotish, boy berish riskini minimallashtirishni nazarda tutadi. Kapitaldan farq qilgan holda investitsiyalar ongli ravishda aniq va aniq bo'lmagan risklar bilan bog'lanadi. Investitsiyalar ssudalardan birqancha yo'nalishlar bo'yicha farq qiladi. Birinchidan, ssuda g'oyasi qaytarishlik asosida imkoni bo'lgan juda ko'p mablag'lar manbalaridan foydalanishni nazarda tutadi, investitsiyalar esa nisbatan uzoq davom etadigan vaqt mobaynida qo'yilgan kapital o'z egasiga qaytishiga qadar mablag'lar oqimini ta'minlash maqsadlarida kapital qo'yishni bildiradi. Ikkinchidan, kreditlashda kelishuv tashabbuskori, odatda, qarzdor hisoblanadi, investitsiyalashda esa tashabbus investordan chiqadi. Uchinchidan, kredit moliyalashtirishning manbalaridan biri hisoblanadi, investitsiyalar esa muayyan vaqt davomida aniq jarayonlarga ongli ravishda bog'lanib, risklarning turlari ko'pligi bilan ajralib turadi. Investitsiya kapitalini moliyalashtirish manbalarining turlicha nisbatlariga qarab risklar majmui ham har xil bo'ladi. Bank investitsiyalariga bank, kredit, bozor, foiz va boshqa risklar xos bo'lsa, investitsiyalarda risklar diapazoni ancha keng bo'lishi mumkin. To'rtinchidan, kredit kelishuvlarida kreditor yagona, investitsiya jarayonida esa, qoida tarzida, kreditor ko'plardan biri hisoblanadi. Kredit o'z negiziga ko'ra qaytarishlik munosabatlariga ega, investitsiyalar esa taqsimot va takror ishlab chiqarish munosabatlariga asoslanadi va qiymatning saqlanishini va (yoki) uni kapitalizatsiyalash munosabatlarini tavsiflaydi. Va, nihoyat, kreditga uning ajralmas, belgisi foiz ko'rinishidagi to'lov xos bo'lsa, investitsiyalarni dividend, foyda, foiz, daromad, ijtimoiy, ekologik va boshqa samaralar ko'rinishidagi natijalar kutadi. Shuningdek, kredit investitsiyalardan o'zining kreditlash tamoyillariga ko'ra ham farq qiladi. Investitsiyalashning fundamental printsiplari diversifikatsiyalash va aniq maqsadlarga erishish uchun investitsiya kiritish

maqsadlarini murosaga keltirish, muvofiqlashtirishdan iborat bo'lsa, kreditlashda esa kreditni qaytarishlik, to'lovlilik kabi maqsadlar ko'zlanadi.

Investitsiyalashning asosiy maqsadi - kapitalning joriy qiymatini saqlab qolish va loyihani boshqarishda ishtirok etish yo'li bilan jamg'arishni amalga oshirishdan iborat, kredit esa bevosita boshqarishda ishtirok etmasligi ham mumkin. Ayrim tarjima nashrlarda «investitsiyalar - bu daromadlarning doiraviy aylanishiga mablag'larni qo'yish (qo'shish)dir» degan fikrlar ham uchraydi. Bizning nazarimizda, resurslarni band etishga bunday dinamik yondashuvlarni o'rinli deb hisoblash mumkin.

Ayrim iqtisodchilar uzoq muddatli investitsiyalar tushunchasini ishlatganlarida kapital qo'yilmalarni nazarda tutadilar va bu bilan investitsiyalarning mazmuni va mohiyatini ochib berishni o'zlaridan soqit qiladilar. Ayrim manbalarda investitsiyalarni yangi korxonalarni tashkil etish, ishlab turgan korxonalarni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, ishlab chiqarishni texnik tayyorlash, foyda va boshqa pirovard natijalar, masalan, tabiat mahofazasi, ijtimoiy natijalar olish maqsadlarida loyihalarga mablag'lar kiritish tarzida izohlash ham uchraydi. Investitsiyalashga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan narsalarni sanab o'tish bilan investitsiyalarning mohiyatini aniqlab bo'lmaydi.

Investitsiyalarning qaerga yo'naltirilganini, qanday jarayonlarga biriktirilganini va ularning maqsadlari qanday ekanligini bilgan holdagina ularning mohiyatini anglash mumkin. Investitsiyalar, bizning nazarimizda, umuman kapitalning xozirgi qiymatini saqlash va (yoki) bu qiymatni jamg'armalarni ko'paytirish maqsadlarida kapitalga aylantirish payida bo'ladi. Shu sababli, ular shu vaqt oralig'ida iste'mol qilinmaydi va muayyan muddatga konkret ob'ekt va jarayonlarga biriktiriladi, ularda band qilinadi, bunda ular aniq va aniq bo'lmagan risklarga duch keladi. J. Keyns investitsiyalarni «ushbu davrning ishlab chiqarish faoliyati natijasida kapital mulk bahosining joriy ortishi» tarzida, «ushbu davrda topilgan daromadning iste'molga ishlatilmagan qismi» tarzida ta'riflaydi. Nazarimizda, bu o'rinda gap kapital mulkdan unumli foydalanish haqida bormoqdaki, bu aslida reinvestitsiyalashning o'zidir.

Bozor iqtisodiyotida moliyalashtirish manbalarining ishonchliligi, xavfsizligi, riskliligi, daromaddorligi, likvidligi, aniq maqsadlari va ularga erishish usullari o'rtasida chambarchas aloqadorlik bor. Ko'zlangan samaraga xavfsizlik, daromaddorlik, kapital o'sishi va investitsiyalar likvidligi oqilona qo'shilganda investitsiya maqsadlarini kelishtirish, murosaga keltirish orqali erishiladi.

"Risk" so'zi Evropaning ko'p tillarida mavjud. Misol uchun greklarda ridsikon so'zi mavjud bo'lib, u qoya, cho'qqi ma'nosini bildiradi. Italiyaliklar tilida risiko so'zi xatar, tahdid ma'nosini, risicare so'zi qoyadan mohirona o'tish ma'nosini bildiradi. Frantsuzlardagi risdoe so'zi taxdid, qoyani aylanib o'tmoq ma'nosini beradi. P.G. Grabova risk tushunchasini ilmiy jihatdan tadqiq qilgan olimlardan biri bo'lib, riskni daromadlarning, resurslarning bir qismini yo'qotish xavfi sifatida talqin qiladi. Granaturov.V.M.ning fikricha, "Risk - bu muqarrar tanlov sharoitidagi noaniqlikni bartaraf qilish bilan bog'liq faoliyat bo'lib, bu jarayonda mo'ljallangan natijaga erishishni, muvaffaqiyatsizlik va mo'ljaldan farqlanishlarni miqdoriy va sifat jihatdan baholash imkoniyati mavjud". O'zbek iqtisodchi olimlaridan i.f.d. M.Sharifxujayev, Yo.Abdullaevlarning hammualliflikdagi "Menejment: 100 savol va javob" kitobida ham mantiqiy, ham lug'aviy ma'nodan kelib chiqib yondashilgan. Ularning o'zbek tilining izohli lug'atiga tayanib bergan fikricha:

- xavf - biror ko'ngilsiz hodisa yoki falokat yuz berish ehtimolligi; xatar; qo'rqinch;
- xatar - biror baxtsizlikka, falokatga olib kelishi mumkin bo'lgan sharoit; xavf, tahlika;
- xavf-xatar - xavf va xatar, biror narsadan qo'rqish;
- tavakkalchilik - bu oqibatning yaxshi bo'lishiga umid bog'lab, xavf ehtimolligini zimmasiga olgan holda kilinadigan harakat;
- tavakkalchilik - bu resurs yoki daromaddan to'la yoxud qisman yo'qotish xavfi;

- tavakkalchilik - bu noaniklik sharoitida har qanday dovyurak menejer uchun tabiiy holat, vaziyat. Tavakkalchilik botirning ishi;

- tavakkalchilik - bu omadsiz oqibatning miqdoriy baholanishi. Riskni ma'lum bir qarorni qabul qilish natijasida zahiralarini yo'qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo'shimcha xarajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin.

Risk – bu bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda daromadlarni ololmaslik yoki zararlarining paydo bo'lib qolish ehtimolidir. Shu bilan birga potentsial investor tomonidan qo'yilgan pul mablag'larini yo'qotish mumkinligi hamdir.

Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi risklar mazmuniga ko'ra moliyaviy risklar hisoblanadi. Moliyaviy risklar deganda moliyaviy resurslarni, ya'ni pul shaklidagi resurslarni yo'qotish xavfi tushuniladi. Iqtisodiy adabiyotlarda risk tushunchasining talqini bo'yicha munozarali fikr va mulohazalar mavjud emas. Ammo moliyaviy risklarning tarkibi xususida iqtisodchi olimlar o'rtasida jiddiy munozaralar mavjud. Masalan, V. Moskvina moliyaviy risklarning tarkibiga inflyatsion riskni, deflyatsion riskni, valyuta riskini va likvidlilik riskini kiritadi. Boshqa bir taniqli iqtisodchi olim I. Balabanova moliyaviy risklarning tarkibiga quyidagilarni kiritadi:

-inflyatsion risk;

-deflyatsion risk;

-valyuta riski;

-likvidlilik riski;

-investitsion risk;

-kredit riski;

-foiz riski.

V. Shenaeva va B. Irniyazovlarning fikriga ko'ra, investitsiyalarga xos bo'lgan moliyaviy risklarning asosiy turi loyihaviy risklar bo'lib, ular tarkibiga loyihalarning iqtisodiy samaradorligiga xavf soladigan, pul mablag'larining oqimiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan risklar kiradi.

Yuqorida bayon etilgan nazariy qoidalaridan ko'rinib turibdiki, iqtisodchi olimlar o'rtasida moliyaviy risklarning tarkibi xususida yagona fikrlilik mavjud emas. Lekin, shuni e'tirof etish joizki, moliyaviy risklar tarkibiga ko'pchilik iqtisodchi olimlar tomonidan (V.Moskvina, I.Balabanova, D.G'ozibekov va b.q.) moliya-pul munosabatlariga bevosita aloqador bo'lgan risk turlari kiritilgan. Shu sababli, moliyaviy risklarni tadqiq qilishda moliya-kredit munosabatlarining mohiyatidan kelib chiqish maqsadga muvofiqdir. Quyida moliyaviy risklardan bir nechtasini mohiyati keltiriladi. Kredit riskini olaylik. Investitsion loyihalarning asosiy qismi investitsion kreditlar hisobidan moliyalashtiriladi. Kredit riskini chuqurlashishi natijasida investitsion kreditni qaytmaslik holati yuzaga keladi.

Buning natijasida investitsion loyiha samaradorligi pasayadi, to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy yo'qotish sodir bo'ladi. Bu esa, investitsion risk muammosini chuqurlashishiga sabab bo'ladi. Demak, moliyaviy risklar moliya-pul munosabatlariga xos bo'lib, bir-biriga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Inflyatsiya riski - bu inflyatsiyaning o'sishi natijasida olinadigan pul shaklidagi daromadlarning qadrsizlanishidir. Bunda tadbirkorlar sezilarli darajada moliyaviy yo'qotishlarga duchor bo'ladilar. Deflyatsion risk riskning shunday turiki, bunda deflyatsiyaning o'sishi natijasida baholar darajasi va daromadlar miqdori pasayadi, tadbirkorlikning iqtisodiy shart-sharoitlari yomonlashadi. Valyuta riski - bu valyutalarning almashuv kurslarini tebranishi natijasida zarar ko'rish xavfidir.

Likvidlilik riski-bu qimmatli qog'ozlar va tovarlarning sifati va iste'mol qiymatining pasayishi natijasida zarar ko'rish xavfidir. Investitsion risk o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy yo'qotishlar riski;
- daromadlarni pasayish riski;
- qo'ldan chiqarilgan yutuqlar riski.

Investitsion loyihalarning o'zini oqlamasligi, rentabellik darajasini pasayishi to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy yo'qotishlarga olib keladi.

2. Investitsiya loyihalarini ishlab chiqishda risklarni hisobga olish va ularning turlari

Investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish iqtisodiyotning muayyan bir soha yoki tarmog'ida yangi ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishning, yangi tadbirkorlarning kelishiga imkon beradi. Bunda investitsiya loyihalarni muvaffaqiyatli tarzda ishlab chiqish va amalga oshirishning samaraliligi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalarni muvaffaqiyatli jalb etish ma'lum darajada uch guruh omillarga bog'liq bo'ladi. Birinchidan, investitsiya quvvatining mavjudligiga. Uni tabiiy, mehnat zahiralari, shuningdek, ishlab chiqarish, iste'mol, moliyaviy, innovatsiya, institutsional va infratuzilmaviy quvvatlar tashkil qiladi. Ikkinchidan, mamlakatdagi mavjud investitsiya sharoitlari muhim ahamiyatga egadir. Bularga: umumiqtisodiy, siyosiy, me'yoriy-huquqiy, axborot bilan ta'minlanish, ekologik, ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar kiradi. Uchinchidan, investitsiya tavakkalchiligi omillaridir. Ular xorijiy investorlarning investitsiya quvvati va investitsiya sharoitlarining qulay afzalliklaridan foydalanish bo'yicha vazifalariga qarama-qarshi turadi. Barcha guruhlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Misol uchun, etarli darajada jalb qiluvchi bo'lmagan investitsiya sharoitlari, hatto, yuqori quvvatli investitsiya loyihalarini amalga oshirish imkoniyatlarini ham pasaytirib yuboradi.

Investitsion loyihalar kelajakka tegishli bo'lganligi sababli, ularni amalga oshirish natijalarini aniq taxmin qilish muammodir. Bunday loyihalar kutilishi mumkin bulgan risklar va noaniqliklarni hisobga olgan holda bajarilishi kerak. Investitsion qaror bir qator kutilishi mumkin bo'lgan oqibatlarga ega bo'lgan hollarda, qaror riskli yoki noaniqliklarga ega deb ataladi.

**Bozor munosabatlarini shakllantirayotgan mamlakatlar uchun
investitsiya risklari turlarini baholash.**

Risk turlari	Bozor munosabatlarini shakllantirayotgan mamlakatlar		
	Sharqiy Evropa mamlakatlari	Boltiq-bo'yi mamlakatlari	MDH mamlakatlari
Qonunchilik riski:			
Qonunchilik asoslari nomukammalligi	*	*	***
Me'yoriy-huquqiy hujjatlardagi doimiy o'zgarishlar	*	*	***
Hujjatlarni talqin etishdagi ko'p ma'nolilik	*	*	***
Ijtimoiy risk:			
Ishsizlik darajasi	**	*	***
Aholini ijtimoiy himoyalash xarajatlari	***	**	*
Aholi real daromadlari dinamikasi	*	*	***
Har bir band kishiga nisbatan ish haqi bo'yicha o'rtacha yillik qarzdorlik darajasi	*	*	***
Siyosiy risk:			
Aholining davlat siyosatiga ishonchi	**	*	*
Ichki va tashqi xavfsizlik	**	*	**
Jinoiy risk:			
Mulkni o'g'irtash bilan bog'liq jinoyatlar soni	*	*	**
Korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar soni	*	*	***
Iqtisodiy risk:			
Davlat byudjeti tanqisligi holati	*	*	**
Yillik inflyatsiya darajasi	**	**	***
YalM o'sishi	*	**	***
To'lov balansi holati	*	*	**
Sanoat ishlab chiqarish dinamikasi	*	*	**
Zarar bilan ishlayotgan korxonalar ulushi va bankrot bo'lgan korxonalar soni	*	*	***
Asosiy fondlarning eskirishi	*	*	**
Korxonalar debitorlik-kreditorlik qarzlarning aylanma mablag'larga nisbati	*	*	***
Ekologik risk:			
Ekologik noqulay hududlar mavjudligi	*	*	***
Zararli chiqindilarni chiqarib tashlash natijasida atrof-muhitning zararlanishi	**	*	***
Radiativ fon o'rtacha darajasi	*	*	**

Manba: ETTB va Jahon bankining alohida mamlakatlar bo'yicha olib borgan tadqiqotlariga asoslangan yillik hisobotlaridan olingan tahliliy materiallaridan foydalanilgan holda baholandi.
Izoh: * - eng kam xatar, ** - o'rtacha xatar, *** - yuqori xatar.

Loyiha riski - bu investitsion loyihani amalga oshirishga halaqit beradigan yoki loyiha samaradorligini pasaytiradigan risklarning yig'indisidir. Risk tushunchasiga juda ham yaqin bo'lgan noaniqlik tushunchasi ham mavjud bo'lib, u riskning anik turlarini tasniflash uchun "risk" atamasining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Noaniqlik deganda, investitsion loyihani amalga oshirish shart-sharoitlari haqidagi ma'lumotlarni to'la yoki aniq emasligi tushuniladi.

Masalan, inflyatsiya haqidagi, texnika va texnologiyalardagi o'zgarishlar haqidagi, loyiha quvvatining, ob'ektning qurilish va foydalanishga topshirish muddatlari, xarajat va natijalarning noto'g'ri hisob-kitobi kabi ma'lumotlarning to'la yoki aniq emasligi natijasida noaniqlik kelib chikadi. Bundan tashqari noaniqlik deganda, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy holatga etarlicha baho bermaslik va boshka shu kabilar tushuniladi. Loyihani amalga oshirish jarayonida yuzaga kelish imkoniyati bilan bog'liq ko'ngilsiz holatlar va oqibatlar noaniqligi risk tushunchasi bilan izohlanadi.

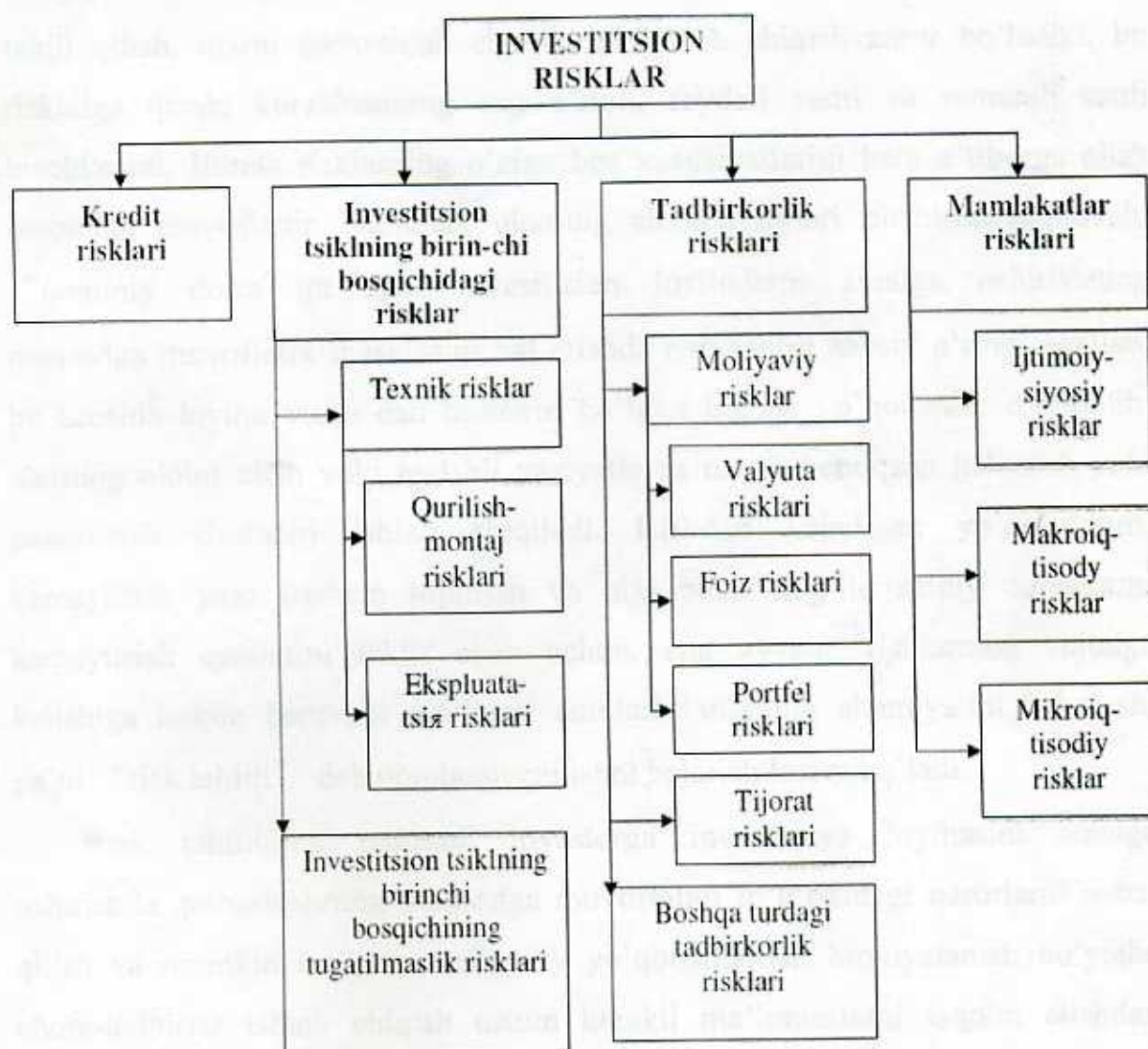
Risk bilan noaniqlikning farqi shundaki, natijalar ehtimolligi joriy davr ma'lumotlari asosida baholanayotgan vaqtda risk e'tiborga olinadi. Noaniqlik esa bunday ehtimollik o'tgan va kelasi davr ma'lumotlari etishmasligi yoki to'la emasligi sababli sub'ektiv aniqlangan vaqtda e'tiborga olinadi. har qanday holda ham kelgusi iqtisodiy holatlar istiqbolini belgilash (inflyatsiya, foiz stavkasi, talab va taklif, ishlab chiqarish va sotish va boshqalar) kelajakning ma'lum emasligi sababli faqat taxminiy va noaniq natijalar bo'lishi mumkin. Chunki o'tgan davr ma'lumotlari asosida faqat noma'lum kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan o'tgan rivojlanish tendentsiyasini aniqlash mumkin.

Noaniqlik va risklarning har ikkalasi ham loyihadagi yo'qotish va zararlarga bog'liq bo'lganligi uchun ularning bir-biri bilan uzviy aloqadorligini quyidagicha ifodalash mumkin.

Iqtisodiy kategoriya sifatida risk - bu bo'lishi mumkin bo'lgan yoki bo'lmaydigan hodisa. Agar bu hodisa bo'lsa ijobiy (foyda, daromad yoki boshqa tushum) va salbiy (xarajatlar, zarar, yo'qotish) natija bo'lishi yoki hech qanday natija bo'lmasligi mumkin.

Moliyaviy operatsiyalar risk darajasini baholashni, uning miqdorini aniqlashni va uni kamaytirish chora-tadbirlarini qo'llashni talab qiladi. Investitsiya loyihasini risklarini tasnifini turli tizimlari mavjud. Umuman esa, risklarni to'rt guruhga ajratgan holda quyidagicha tasniflash mumkin.

Yuqorida keltirilgan risklarning tasnifi shartli ravishda bo'lib, har bir loyiha uchun ahamiyatli risklarni aniqlash nuqtasiga yo'naltirish sifatida qaraladi. Bunday risklar aniq holatlarda mutaxassislar va ekspertlar tomonidan tarmoqqa tegishliligi, masshtablari, tanlangan texnologiya, loyihani amalga oshirayotgan mamlakat va boshqa loyihaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, investitsiya loyihasini ishlab chiqishda mazkur jarayon va loyihani amalga oshirish davrida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarning har bir turini alohida hisobga olish, o'rganish, aniqlash va tahlil qilish, ularni pasaytirish choralarini ishlab chiqish zarur bo'ladiki, bu risklarga qarshi kurashishning eng o'rinli, foydali vaqti va samarali usuli hisoblanadi. Bunda risklarning o'ziga hos xususiyatlarini ham e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir. Masalan, ularning alohida turlari bir-birini qoplovchi "umumiy doira" ga ega. Investitsion loyihalarni amalga oshirishning maqsadga muvofiqlik masalasini hal etishda risk tahlili asosiy o'rinni egallab, bu asosida loyiha yuzasidan mumkin bo'lgan barcha yo'qotishlar o'rganilib, ularning oldini olish yoki tegishli vaziyatlarda ularni benuqson hal etish yoki pasaytirish choralari ishlab chiqiladi. Riskdan keladigan yo'qotishlarni kamaytirish yoki barham toptirish va ular bilan bog'liq salbiy oqibatlarni kamaytirish usullarini taklif etish uchun, eng avvalo, risklarning vujudga kelishiga imkon beruvchi omillarni aniqlash, ularning ahamiyatini baholash, ya'ni "risk tahlili" deb nomlanuvchi ishni bajarish lozim bo'ladi.

Risk tahlilining maqsadi investorga investitsiya loyihasini amalga oshirishda qatnashishning maqsadga muvofiqligi to'g'risidagi qarorlarni qabul qilish va mumkin bo'lgan moliyaviy yo'qotishlardan himoyalaniish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun kerakli ma'lumotlarni taqdim etishdan iborat. Shunga ko'ra, risk tahlilini loyihaning barcha ishtirokchilari mustaqil tarzda olib borishlari maqsadga muvofiqdir. Risk tahlili investitsion loyihaning barcha ishtirokchilari buyurtmachilar, pudratchilar, bank, sug'urta

kompaniyalari, lizing kompaniyalari, mol etkazib beruvchilar tomonidan olib borilishi lozim. U, odatda, bir-birini to'ldiruvchi ikki turga:

- risklarning turlari, omillari va doirasini aniqlash maqsadini ko'zlovchi sifat tahlili;
- alohida risklar kabi loyihalarning ham hajmini hisoblash imkonini beruvchi miqdoriy tahlil.

Risklarning sifat tahlili - risk omillarni va turlarini aniqlash maqsadiga ega. Loyihaviy risklarning sifat tahlilini o'tkazish jarayonida loyiha bo'yicha aniq risk turlari aniqlanadi, ularni paydo bo'lish sabalari o'rganiladi, risklarni pasaytirish barcha takliflarda loyihani amalga oshirish oqibatlari tahlil qilinadi. Loyiha risklarining sifat tahlilida, eng avvalo, loyiha bo'yicha bari risk turlari aniqlanadi, ya'ni loyiha riski tarkibidagi texnik risklar, loyiha qatnashchilari riski, siyosiy risklar, huquqiy risklar, moliyaviy risklar, marketing risklar, ekologik risklar, xarbiy risklar, qurilish-ekspluatatsion risklar va boshqalar. Risklarning miqdor tahlili - alohida risklar hajmini miqdor jihatdan aniqlash imkonini beradi Loyiha risklarini miqdor jihatdan tahlil qilishda quyidagi usullar qo'llaniladi:

- sezgirlik tahlili
- ssenariy tahlili
- Monte-Karlo ulushida risklarni imitatsion modellashtirish.

Loyihaviy risklarning miqdoriy tahlilini o'tkazishda loyihaning hisob-kitoblariga asoslanadi.

Miqdoriy tahlilning vazifasi loyiha samaradorligi mezonlariga asosan riskli omillarning o'zgarishiga ta'sirini miqdor jihatdan o'lchash. Sezgirlik tahlili usuli loyiha risklarini baholashdagi imkon beruvchi eng oddiy usul zararsizlik nuqtasi tahlilidir. Zararsizlik tahlili deganda loyiha bo'yicha ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish hajmi, mahsulot tannarxi va foydaning bir-biriga bog'liqligini tadqiq qilish tushuniladi. Loyiyaning sezgirligi tahlilini o'tkazishning yana bir usuli matematik dasturlashdir.

Risklar tahlilida tashqi omillarga moddiy resurslarga bo'lgan narxning tebranishi, iqtisodiy o'sish va kelgusi mahsulotga bo'lgan talabning o'sishi, inflyatsiya, bank foiz stavkasining o'zgarishi, texnologiyaning rivojlanishi, siyosiy holat, iqtisodiy siyosat, shu jumladan, soliq siyosati, ekologik qonunchilik, tabiiy omillar va boshq. Ichki omillarga esa loyihalashtirilayotgan ob'ektning qurilish grafigi, joriy va ekspluatatsion xarajatlar, ishlab chiqarish quvvatlarining o'zlashtirilishi kabilar kiradi.

Risklarni baholash deganda risk darajasini sifat va miqdor jihatdan aniqlash tushuniladi. Risklarni pasaytirish usullari turlicha bo'lib, ular risk turiga va risk guruxiga qarab tanlanadi. Birinchi bosqichda risklar tahlili loyiha tashabbuskorlariga investitsiya kiritish yoki kiritmaslik haqida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan zararlar xaqida ma'lumot beradi. Ammo risklar loyiha hayotini barcha bosqichlarida bo'lganligi sababli risklar tahlili loyiha tugagunga kadar davom etadi.

Umuman olganda, risklarni aniqlash - sifat tahliliga; risklarni baholash - miqdor tahliliga taaluqlidir. Risk tahlilining miqdor usullari orasida ommabop usullar quyidagilardir:

statistik usul, statistik tajribalar usuli; maqsadga muvofiq keladigan xarajatlar tahlili; ekspert baholash; analitik usullar va boshqalar.

Risk tahlilining ahamiyati investitsiya loyihasining salohiyatli ishtirokchisiga, investorlarga loyihani maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish haqidagi qarorlarini qabul qilishi uchun zaruriy ma'lumotlarni berishi bilan izohlanadi. Bugungi kun amaliyotida loyiha risklarini tahlil qilishda bir qancha usullardan foydalaniladi. Jumladan:

- ekspert baholash usuli;
- zararsizlik nuqtasi (sezgirlik) tahlili;
- qarorlar daraxtini barpo etilishi usuli;
- Monte-Karlo usuli va boshq.

3. Investitsiya loyihalarini amalga oshirishda risklarni aniqlash va baholashning nazariy-uslubiy asoslari

Ekspert baholash usuli.

Bu usul riskni tahlil qiluvchi iqtisodchi (ekspert)ning malaka darajasiga asoslanadi. Ehtimollik subektiv tarzda aniqlanganida har bir kishi bitta hodisasining qiymatini turlicha belgilashi va u haqda turlicha qaror qabul qilishi mumkin. Bu usulda bankning faoliyatida o'tkazilgan barcha operatsiyalar bo'yicha mavjud statistik malumotlar tahlil qilinishi lozim. Bunda imkoni boricha ko'proq yo'qotishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan operatsiyalarni tahlil qilish ko'zda tutiladi. Bank riski aniqlanganida bankning o'zidagi va bo'lish ehtimoli bo'lgan yo'qotishlar va ularning davr oralig'ini aniqlab olmoqlari lozim. Bu oraliqni aniqlash ham risk darajasini kamaytirishga yordam beradi. Yo'qotishlar oralig'ini quyidagi tenglama bo'yicha aniqlash mumkin:

$$Y = YX / S$$

bu erda: Y - yo'qotishlar oralig'i darajasi;

YX - yo'qotishlarga olib keluvchi holatlar soni;

S - statistik tahlil qilinayotgan holatlarning umumiy soni.

Bu erda S - bankning faqat yo'qotish, zararlarga olib kelishi mumkin bo'lgan operatsiyalarning soni emas, balki barcha operatsiyalarni, jumladan foyda keltiruvchi operatsiyalarni ham o'z ichiga oladi. Agar shu qoida inobatga olinmasi, bankning oraliq yo'qotishlar darajasi va u bilan bog'liq risk darajasi juda yuqori chiqishi mumkin, yani Y - yo'qotishlar oralig'i darajasi $0 < Y < 1$ oralig'ida bo'lib, ushbu " Y " qancha " 0 " soniga yaqin bo'lsa, risk darajasi shuncha kichik bo'ladi. Agar " Y " qanchali " 1 " soniga yaqin bo'lsa, risk darajasi shunchali yuqori bo'ladi. Shuni ta'kidlash mumkinki, bu usul risk darajasini yoki yo'qotishlar bo'lishi ehtimolini statistik ma'lumotlarga asosanib yuqori aniqlikda matematik ifodalab beradi. Risk darajasini aniq son jihatdan aniqlab berish uchun barcha operatsiyalarning ehtimoliy natijasi va uning oqibatlarini oldindan ko'ra bilish lozim.

Loyiha risklarini ekspert baholash algoritmi quyidagilarni qamrab oladi:

- loyiha hayotiyliigi tsiklidagi fazalarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar tarkibini ishlab chiqish;

- risklarni muhimlik darajasi bo'yicha himoyalash. Bu maqsadda risklarning ehtimolligi, ushbu riskning xavflilik darajasi ekspert yo'li bilan aniqlanadi.

Investitsion risklarni ekspert baholash usulining asosiy afzalligi, loyiha tahlili jarayonida ekspertlar tajribasini qo'llash imkoniyatining mavjudligi va turli xil sifat omillarining ta'sirini hisobga olishda namoyon bo'ladi. Loyiha rahbari (firma) ekspert so'rovnomalari ko'rinishida baholash mezonlarini ishlab chiqadi, kompyuter yordamida hisoblab chiqadi. Bunday yondashuv investitsiyalarning qoplash davri yoki boshlang'ich investitsion harajatlarni qaytish davrini aniqlashga mo'ljallangan. Investitsion loyihaga pul mablag'larini qo'yish yuzasidan qaror qabul qiluvchi shaxslarga investitsiyalarni qoplash davri bo'yicha zarur ma'lumotlarga ega bo'lish kerak va bu loyiha riskini aniqlashga ko'maklashadi.

Zararsizlik nuqtasi (sezgirlik) tahlili.

Zararsizlik tahlili deganda loyiha bo'yicha ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish hajmi, mahsulot tannarxi va foydaning bir-biriga bog'liqligini tadqiq qilish tushuniladi. Ba'zi hollarda bunday tahlil harajatlar, ishlab chiqarish hajmi va foydaning bir-biriga nisbatini tahlil qilish db ham ataladi. Bunda eng asosiy maqsad harajatlarni qoplash uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish hajmini aniqlashdan iborat va bu holat korxona rahbarlariga va loyiha menejerlariga quyidagi omillarning o'zgarishi foydaga ta'sirini aniqlash imkoniyatini beradi:

- doimiy harajatlar (miqdori ishlab chiqarish hajmiga qarab o'zgarmaydigan harajatlar, masalan, qarz foizi, garov puli, ijara haqi, renta to'lovvari va boshqalar);

- o'zgaruvchan xarajatlar (miqdori ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri mutanosiblikda o'zgarib turuvchi harajatlar, masalan, ish haqi, xom ashyo, yoqilg'i, yuk tashish harajatlari va boshqalar);

- sotish hajmi;
- mahsulot tannarxi;
- sotilishi ko'zda tutilgan mahsulot assortimenti.

Harajatlarni qoplash uchun zarur bo'lgan sotish hajmi maxsus nuqtani tavsiflaydi, ya'ni u ishlab chiqarish hajmining kritik nuqtasini ifodalaydi. Mana shuning uchun ham bunday tahlil zararsizlik nuqtasi deb nomlanadi. Bunda korxona foyda ham olmaydi, zarar ham ko'rmaydi, ya'ni mahsulot sotishdan tushgan tushum mahsulotning to'liq tannarxiga (harajatlarga) barobardir.

Zararsizlikni tahlil etish mahsulotni sotishdan tushgan tushumning sotilgan mahsulot ishlab chiqarish xarajatlariga teng bo'lgandagi, algebraik va grafik yo'l bilan topiladigan tenglik nuqtasini aniqlashdan iboratdir. Agar mahsulot sotish hajmi ushbu nuqtadan past bo'lsa (mahsulot tannarxidan past bo'lsa), u holda korxona ko'rgan zarari uchun chidashga majbur bo'ladi, agarda sotishdan tushgan tushum ishlab chiqarish xarajatlariga teng bo'lsa, bu holat uning o'z faoliyatini zararsiz yuritayotganidan dalolat beradi.

Zararsizlik nuqtasini aniqlash uchun, eng avvalo, sotish hajmi (Q) o'zgarishining foydaga (P) ta'sirini aniqlash lozim bo'ladi. Bunday o'zgarishlar nisbatini aniqlashdagi elementlar bo'lib, mahsulot birligi narxi (P), mahsulot birligidagi o'zgaruvchan xarajatlar (V) va mahsulot birligidagi doimiy harajatlari (C). Formula quyidagi ko'rinishga ega:

$$P = P \cdot Q - (V \cdot Q + C) \quad (2)$$

bu erda: Q - sotish hajmi; P - foyda; P - mahsulot birligi narxi; V - mahsulot birligidagi o'zgaruvchan xarajatlar; C - mahsulot birligidagi doimiy harajatlari. Ishlab chiqarishning zararsizlik nuqtasida $P = 0$ ga teng bo'ladi va bundan zararsizlik nuqtasi kelib chiqadi:

$$Q = C / P - V$$

Shunday qilib, zararsizlik nuqtasini aniqlashda sotish narxi, mahsulot birligiga ketgan o'zgaruvchan harajatlari hamda ma'lum vaqt (yil yoki oy) davomidagi doimiy harajatlari eng muhim omillardandir.

Shunday qilib, zararsizlik tahlilidan quyidagi amaliy xulosalarni qilish mumkin:

- yuqori zararsizlik nuqtasi istalmas bo'lib, u firma ishlab chiqarish (mahsulot sotish) darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'ladi;
- doimiy xarajatlar qanchalik yuqori bo'lsa, zararsizlik nuqtasi shunchalik yuqori bo'ladi;
- sotiladigan mahsulot birligi bahosi va o'zgaruvchan nisbiy xarajatlar o'rtasidagi farq qanchalik katta bo'lsa, zararsizlik nuqtasi shunchalik kichik bo'ladi.

Qarorlar daraxtini barpo etilishi usuli.

Bu usul loyiha rivojlanishining turli xil variantlari mavjud bo'lganda uning eng optimal variantlarini tanlash va tegishli qarorlar qabul qilish, shuningdek, loyiha bo'yicha turli xil oraliqlarda qarorlar qabul qilinishi avvalgi qabul qilingan qarorlarga bevosita bog'liqligi va uni istiqbolda yanada rivojlantirish holatini aniqlab beradi. Bunda riskni tahlil qiluvchi barcha ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Qoida tariqasida, loyihani amalga oshirish davomida qilingan harajatlar bir martalik moliyaviy qo'yilmalarni amalga oshirishni talab qilmasdan, uzoq muddat davomida amalga oshirishni taqozo etadi. Bu holat loyiha menejeriga kapital qo'yilmalarni qayta baholash zaruriyatini hamda loyihani amalga oshirishdagi o'zgarishlarga tezkorlik bilan munosabat bildirishni talab qiladi. Mablag'larni investitsiyalashni amalga oshirish uzoq muddat talab etsa, loyiha bo'yicha risklar, ko'p hollarda, qarorlar daraxti usuli yordamida baholanadi.

“Qarorlar daraxti” ni barpo etish uchun ma'lumotlar to'plashning ketma-ketligi quyidagicha: loyiha hayotiyliigi tsiklining davomiyligi va tarkibini aniqlash; loyihaning istiqboldagi rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy holatlarni aniqlash; asosiy holatlarning sodir bo'lish vaqtini aniqlash; asosiy holatlarning sodir bo'lishi natijasida qabul qilinishi mumkin bo'lgan qarorlarni shakllantirish; har bir qabul qilingan qarorlarning ehtimolligini aniqlash; loyihani amalga oshirish har bir bosqichining qiymatini aniqlash hamda olingan ma'lumotlar asosida “Qarorlar daraxti” ni barpo etiladi.

Monte-Karlo usuli.

O'zbekiston Respublikasida hozirgi davrda Monte-Karlo usulini qo'llash katta ahamiyatga ega. Chunki ushbu davr loyihalarni amalga oshirishda noaniqlikni yuqori darajasi bilan, bozor iqtisodiyoti qonunlari to'liq amal qilinmasligi bilan va mutaxassislarni tahlil natijalari sub'ektiv ekanligi bilan belgilanadi. Monte - Karlo usuli - bu loyiha sezgirligini tahlil qilish usuli va stsenariylar usulining uyg'unlashtiruvchi usul bo'lib, uni asosi bo'lib ehtimollar nazariyasi xizmat qiladi. Agar stsenariylar tahlilida mutahassis 3 xil variantdagi stsenariy tuzsa, Monte-Karlo usulida bu variantlar soni 500 ta va minglab stsenariylarni tashkil etadi.

Ba'zi bir (yoki bir nechta) loyiha parametrlarini o'zgartirib tahlilchi ularni uchta variantdan ko'rib chiqadi va har bir variantga loyiha natijasini hisoblab chiqadi. Ushbu natijalar eg'indisi asosida qaror qabul qilinadi.

Bu usulni yana imitatsion modellashtirish yoki statistik modellashtirish deb ham atashadi. Imitatsiya deganda ushbu loyihani ma'lum parametrlarini va shartsharoitlarini o'zgartirib, loyihani turli xil variantlari yaratish, amaliyotdagi vaziyatni imitatsiya qilish tushiniladi. Barcha imitatsiyalar natijasi statistik usulda son jihatidan hisoblab chiqiladi. Monte-Karlo usuli tashqi omillarni o'zgarishini maksimal darajada hisobga olinishini ta'minlaydi.

Monte-Karlo usulini qo'llashda zamonaviy kompyuter texnologiyalari bo'lishi zarur. Ularsiz hisob-kitoblar juda ko'p vaqtni oladilar va mutaxassis bu murakkab jarayonda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Ulardan Risk Master, Risk, Crystall Ball va boshqa kompyuter dasturlari tahlilga katta yordam beradi. Ko'p xollarda kompyuterlarni o'zi bir nechta parametrlarni o'zgargan miqdorini olib, loyihaaning tasodif variantlarini ishlab chiqadilar.

Monte-Karlo usulining asosiy bosqichlari:

- usul modelini tayyorlash, ya'ni tahlil uchun asos qilib olingan ko'rsatkichlarni(NPV, IRR, sof foyda, next pul oqimi yoki boshq.) matematik ko'rinishini kompyuterga kirgizish lozim;

- ehtimollarni taqsimlash bosqichi, ya'ni parametrlarni o'zgarish chegaralarini va ehtimollik qonuniyatlarini aniqlash;

- korreleitsiya shartlarini belgilash -o'zgaruvchan miqdorlarni o'zaro bog'lanishini ko'rsatib berish;

- immitatsiya natijalarini yig'ish;

- natijalarini statistik tahlil qilish.

Har bir loyiha stsenariysi ma'lum ehtimol miqdorini anglatadi.

Masalan, loyiha bo'yicha kompyuter 500 stsenariy tuzgan bo'lsa, ularning har bittasi vujudga kelish ehtimoli 0,2% teng.

$$R=100/n$$

n- stsenariylar soni;

r-stsenariy ehtimoli.

Agar 5000 stsenariy tuzgan bo'lsa, ehtimollik ko'rsatkichi 0.02% teng. Agar ushbu 500ta stsenariylar ichida 304tada NPV noldan yuqori bo'lsa, 60,8% ehtimoli bilan loyiha samarali bo'lishi kutilmoqda va risk 39.8% variantni tashkil qiladi. Bu usulning afzalliklari deb quyidagilar hisoblanadi: bozorni turli ko'rinishlari va o'zgarishlarini modellashtirish imkoniyati; modellarni kengaytirish imkoniyati va vaqt bilan chegaralanmaganligi(faqat loyiha xayoti davrida emas); tashqi omillarni barchasini hisobga olish imkonini beradi.

Usulni kamchiliklari: hisob-kitoblar serquvvat kompyuter programmalarini talab qiladi; tahlilchi ma'lum matematik va statistik bilim va tushunchalarga ega bo'lishi lozim; hatolar ehtimoli mavjudligi.

Ko'p xollarda tahlil natijalari bo'yicha diagramma yoki gistogramma tuziladi. Ularda tahlil natijasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, loyiha risklarini aniqlash, tahlil qilish, baholash va pasaytirish tadbirlarida risklarni boshqarish tizimi qonuniyati sifatida quyidagi masalalarga e'tibor qaratiladi: loyiha risklarining tasnifi; loyiha risklarini aniqlash va baholash usullari; loyiha risklarini boshqarishning axborot ta'minoti; risklarning monitoringi va istiqbolini belgilash; risklarning oldini olish; risklarni kamaytirish texnologiyalari; risklarni boshqarishni tashkil etish; risklarni

taqsimlash; risklarni sug'urtalash; risklarni boshqarish xarajatlarining optimal darajasini asoslash va samaradorlikni baholash; risklarni moliyalashtirish; natijalarni o'rganish va monitoring olib borish; monitoring ma'lumotlari asosida risklarni boshqarishda qo'shimcha chora-tadbirlarni qabul qilish.

Xulosa qilib aytganda, risklar barcha investitsiya loyihalari uchun xos hisoblanadi. Riskni bartaraf etish uni loyiha ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash, daromad va yo'qotishlar, samaradorlikning pasayishi kabi holatlar bo'yicha risklar tahlilini olib borish orqali zaruriy choralar ko'rish bilan amalga oshiriladi.

Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi risklarni boshqarishni takomillashtirish yo'llari.

O'zbekiston Respublikasida investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi risklarni boshqarish borasidagi asosiy muammolar, bizning fikrimizcha, quyidagilardan iborat:

1. Tijorat banklariga investitsion loyihalar bo'yicha mijozlar tomonidan taqdim etilayotgan biznes rejalarning mukammal ishlanmaganligi va ularning banklar tomonidan etarli darajada tahlil etilmayotganligi, hamda kredit shartnomalarini tuzishdagi kamchiliklarning mavjudligi. Banklar kreditni rasmiylashtirish jarayonida ham, kredit mablag'idan foydalanish jarayonida ham asosiy e'tiborni qarzdor tomonidan tuzilgan biznes rejani tahlil etish va tahlilni davom ettirishga qaratishlari zarur. Lekin biznes rejalarga kreditor tomonidan ham, karz oluvchi tomonidan ham kredit amaliyoti uchun talab etiladigan rasmiy bir xujjatdek yondashiladi. Holbuki, aynan biznes reja mijozning mablag'laridan foydalanish strategiyasini belgilab beruvchi muhim bir hujjatdir. Lekin banklarda biznes rejalar kreditni rasmiylashtirish davridagina o'rganib chiqiladi, o'rganilganda ham biznes rejadagi oxirgi natijaning ijobiy ekanligi, ya'ni mazkur faoliyat natijasida olinadigan foyda qismigina banklarni qiziqtiradi.

Lekin biznes-rejalarning mukammal ishlanganligi uning har bir bo'limi bo'yicha investitsion risklarning to'liq hisobga olinganligida, ishlab chiqariladigan mahsulotlarni sotish strategiyasining to'g'ri tanlanganligida,

investitsion loyiha­ning samaradorligiga ta'sir qiluvchi har bir asosiy omilning ta'sir mexanizmining inobatga olinganligida namoyon bo'ladi.

2. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi kredit riski va valyuta riskini boshqarish tizimini takomillashmaganligi. Valyuta riski muammosining mohiyati shundaki, birinchidan, respublikamizning yirik tijorat banklarida valyuta zahiralarining diversifikatsiya darajasi juda past. Masalan, xo'jalik sub'ektlarining va tijorat banklarining xorijiy valyutadagi zahiralarining 90 foizdan ortiq qismi AQSh dollarida shakllangan. Buning natijasida AQSh dollarining kursini pasayishi natijasida banklarimizda zarar yuzaga kelmoqda. Xususan, 2002-2003 yillar mobaynida AQSh dollari evroga nisbatan 30 foizga, Yaponiya ieniga nisbatan esa, 7 foizga qadrsizlandi. Bundan tashqari, valyuta zahiralarining diversifikatsiya darajasining pastligi oqibatida banklarimizda AQSh dollarida bir tomonlama qisqa yoki uzun valyuta pozitsiyasi yuzaga kelmoqda. Buning oqibatida joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha zarar ko'rish ehtimoli ortadi. Rivojlangan xorijiy davlatlarning amaliyotida investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi valyuta riski muammosini hal qilishda forvard shartnomalari tuzishdan keng ko'lamda foydalaniladi. Respublikamizda esa, TIF Milliy banki va Asaka Bankdan boshqa banklarning faoliyatida forvard operatsiyalari mavjud emas.

Kredit riski muammosini chuqurlashayotganligi ayrim tijorat banklarida muddatli kreditlarning kredit quyilmalarining umumiy hajmidagi salmog'ini oshganligida yaqqol namoyon bo'ldi. Masalan, TIF Milliy bankida 2005 yilda muddati o'tgan kreditlarning kredit quyilmalarining umumiy hajmidagi salmog'i 16 foizga etdi. Holbuki, xalqaro bank amaliyotida bu ko'rsatkichning mo'tadil darajasi 3 foizgacha bo'lgan miqdor hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, agar bu ko'rsatkichning darajasi 3 foizdan oshsa, bu holat bank kredit portfelining sifatini yomonlashayotganligidan dalolat beradi va tijorat banklari kreditlarining investitsiyalash manbalaridagi salmog'ining pasayib ketishiga olib keladi.

3. Investitsiya muhitining shakllanmaganligi hududlar investitsion salohiyatini rivojlaganmaganligi suv, gaz, elektro energiya ta'minoti bilan bog'liq muammolar.

4. Investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va texnik iqtisodiy asosnomasini mukammal emasligi buning natijasida mamlakatimizga sifatsiz texnika texnologiyalarning krib kelishi buning natijasida korxona rejalashtirgan samaraga erishaolmaslik holatlari yuz bermoqda.

5. Investitsion loyihalarning o'zini oqlamayotganligining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

a) korxonalarning xorijdan keltiriladigan xom-ashyolarga o'ta bog'liqligi, ishlab chiqariliyotgan mahsulotga talab yo'qligi (Kaolin, Yantak Brit qo'shma korxonalari, Ohangaronstroyplast AJ);

b) korxonalarning loyhada belgilangan quvvatda ishlamasligi (Ohangaronlinplast AJ 60% quvvatda ishlamoqda);

v) ayrim korxonalarning xom-ashyo bazasi bilan ta'minlanmaganligi (Xorazm shakar zavod, Farg'ona Furan birikmalari zavodi, Farg'ona kimyoviy tolalar zavodi);

g) ko'pgina loyihalarga qilingan kapital xarajatlarning o'zini oqlamasligi. Vazirlik va idoralar tomonidan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash tarmog'ida yirik korxonalar qurish orqali loyihalarni amalga oshirishga loyihalar tanlangan. Jahon tajribasida bunday faoliyat kichik va o'rta biznes sub'ektlari tomonidan amalga oshiriladi. Bu xo'jalik sub'ektlariga yirik kreditlar ajratilishi qo'shimcha katta xarajatlar qilish bilan birga bank uchun juda katta tavakkalchilikdir.

d) loyihalarda mahalliy bozor talablarining hisobga olinmaganligi hamda ishlab chiqilishi ko'zda tutilayotgan mahsulotning xom-ashyo bazasi, undagi xorijiy va mahalliy xom-ashyo hissasining tahlil qilinmaganligi.

Yuqorida qayd etilgan muammolarni hal qilish, bizning fikrimizcha, quyidagi tadbirlarni amalga oshirishni taqozo qiladi:

1. Xorijlik ta'minotchilar tomonidan sifatsiz uskunalar va mexanizmlar etkazib berilishining oldini olish maqsadida xorijiy banklarning etkazib berilayotgan uskuna va mexanizmlarning sifati yuzasidan beriladigan kafolatlarini olish lozim.

Bizga ma'lumki, mamlakatimizda o'zini oqlamagan investitsion loyihalarning barbod bo'lishining asosiy sabablaridan biri jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan uskunalar, mashina va mexanizmlarning etkazib berilganligi hisoblanadi. Agar xorijiy bankning uskunalar sifati yuzasidan kafolati olingan bo'lsa, u holda, sifatsiz uskunalar etkazib berilgan taqdirda, ular uchun to'langan to'lov miqdorini va shartnomada ko'rsatilgan jarima miqdorini xorijiy bankdan undirish imkoniyati yuzaga keladi. Bundan tashqari, xorijiy banklarda mol etkazib beruvchilarning nufuzi, kredit tarixi, faoliyat yo'nalishi to'g'risida etarlicha ma'lumotlar mavjud bo'lib, ular faqat ishonchli mijozlari uchun kafolat beradilar. Bu esa, mamlakatimizga sifatsiz uskunalar etkazib berish holatlarining kamayishiga olib keladi.

2. Investitsion loyihaning amalga oshirilishi natijasida olinadigan mahsulotlarni eksport qilishda shartnomani bevosita xorijlik ta'sischi bilan tuzishni me'yoriy hujjatlar asosida ta'qiqlab qo'yish lozim.

3. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi risklarni boshqarish samaradorligini oshirishda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalari harakatlaridagi an'analarni, inson kapitaliga, texnologik o'sish va texnik bilimlar sohalarini rivojlantirishga investitsiyalarni, ilmiy-texnika yutuqlaridan foydalanish va boshqalarni hisobga olishga to'g'ri keladi. Buning uchun global bilimlarni egallash va ularga moslashish, mahalliy darajadagi bilimlar doirasini rivojlantirish, bilimlarni o'zlashtirish va ularni qo'llash imkoniyatlarini kengaytirish maqsadlarida inson kapitaliga investitsiyalar, jahon yutuqlari va bilimlarini o'zlashtirish va egallashga yordam beradigan texnologiyalarga investitsiyalar talab etiladi. Shu sababli investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish texnologiyalarini sotib olish, global ilmlarni egallash, soliqlarning tartiblovchi rolini takomillashtirish, rag'batlantiruvchilik

rolini kuchaytirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bunda asosiy vazifa - chet ellik hamkorlarga kapital qo'yishda eng samarali yo'nalishlarni taklif etishdan, o'zaro manfaatlar sohalarini belgilashdan, investorlarga kafolatlar va ularning huquqlarini himoya qilishdan iborat.

4. Investitsiya muhiti investitsiyalarning investitsiya risklarini baholash asosida chet el investitsiyalari oqimiga qulay bo'lishi lozim. Qabul qiluvchi mamlakatdagi investitsiya muhitini baholashda chet ellik investorlar birinchi navbatda uning xavfsizligi, investitsiyalash maqsadlariga muvofiqligi, mamlakatga xos risklar darajasi, investitsiyalarni rag'batlantirish tadbirlariga e'tibor beradilar. Kontsessiya sharoitlari, eksport sanoati rayonlari, erkin savdo zonalari, bojxona bojlari amal qilmaydigan zonalarning bo'lishi va boshqalar bevosita chet el investitsiyalari uchun muhim hisoblanadi. Qo'shma korxonalar tashkil qilish uchun o'z mablag'larini qo'yadigan xorijiy investorlar uchun imtiyozlar yangi ilg'or texnologiyalarni ishlab chiquvchilari-qo'shma korxonalarda yangi texnologiyalarga ustuvorliklarni nazarda tutishi lozim. Amalda bo'lgan chet el investitsiyalarini amalga oshirishning kelishilgan asosiy shartlarini xalqaro shartnomalar tamoyillariga muvofiqlashtirish lozim, ayrim mamlakatlar va alohida investorlar uchun imtiyozlar va rag'batlarni ustuvorliklar va hal qilinadigan vazifalarga qarab belgilash lozim. Kontsessiyalar tashkil qilish, hududlarni ijaraga berish, sho''ba korxonalar ochish va xalqaro moliya lizingini keng rivojlantirish amaliyotini davom ettirish kerak.

5. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi valyuta riskini kamaytirish maqsadida investitsiya miqdoriga va undan olinadigan daromadlar miqdoriga forvard shartnomalari tuzish lozim. Bu tadbir valyuta risklarini boshqarishning kam chiqimli va samarali usuli hisoblanadi. Bunda investitsiya qilingan miqdorga va investitsion daromad miqdoriga forvard shartnomasi tuziladi. Shartnoma muddati tugaganda qaytarilgan investitsiya miqdori va undan olingan daromad qat'iy belgilangan kurs bo'yicha bitim valyutasiga sotiladi.

Xulosa.

Ushbu kurs ishini bajarish davomida, ma'lumotlarni tahlil qilib, quyidagi to'xtamga keldim, ya'ni:

Investitsiya loyihalarini ishlab chiqish, amalga oshirish, ular miqdorining o'sib borishi har bir mamlakat iqtisodiyoti uchun, qolaversa, jahon iqtisodiyoti uchun ham katta ahamiyatga ega. Loyihalarni amalga oshirishga jalb etiladigan investitsiyalar samaradorligini ta'minlashda eng asosiy va bosh omil loyihaning sifatli, putxa, haqqoniy ishlab chiqilganligi, to'g'ri, aniq va chuqur o'rganib chiqilganligi hamda tahlil etilganligidir.

Rivojlangan mamlakatlarda investitsion loyihalarni moliyalashtirish risklarini boshqarishning asosiy tamoyillari o'rganildi va ularni milliy iqtisodiyotga joriy etish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Xulosa qilib aytganda, investitsiya loyihalarini amalga oshirish o'ziga xos bilim va malakani talab etar ekan, o'z navbatida, loyihaga doir risklardan va ularga tegishli barcha ma'lumotlardan xabardor bo'lish loyihaning muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir etadi. Bu kabi ma'lumotlarga ega bo'lmaslik esa turli salbiy oqibatlarga, hatto loyihani barbod bo'lishiga olib kelishi mumkin. Investitsion loyihalardagi risklarning mazmun va mohiyati, uning turlarini bilgan holda, undan kutiladigan yo'qotishlarni kamaytirish chora-tadbirlarini qo'llash va shu yo'l bilan riskning loyiha samaradorligiga ko'rsatadigan salbiy ta'sirini kamaytirish mumkin.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga qabul qilishdan avval baholash jarayonida loyihaga ta'sir ko'rsatuvchi turli xil bozorlarga xos omillarni mukammal darajada o'rganish va tadqiq qilishga e'tiborni kuchaytirish va uni takomillashtirib borish lozim.

Investitsiya loyihalari bo'yicha risklarni tahlil qilishda moliyaviy va iqtisodiy samaradorlikni keltirib chiqaruvchi omillar tarkibida texni va texnologik omillar ta'sirini kuchli o'rganib chiqish, jumladan, ishlab chiqarishga tadbiq etiladigan texnologiyaning ichi bozor darajasida emas, balki xalqaro bozor miqyosidagi raqobatbardoshligini o'rganish va baholash zarurdir.

Respublikamizda bozor infratuzilmasini, ayniqsa, uning bir tarmog'i bo'lgan sug'urta sohasini rivojlantirish zarur. Chunki sug'urta sohasini rivojlantirmay turib, investitsiya faoliyatini rivojlantirib bo'lmaydi. Sug'urta tashkilotlari investitsiya faoliyati ishtirokchilarini turli risklardan himoya qilishlari va shu yo'l bilan risklarni boshqarishda bevosita ishtirok etishlari zarur.

Loyihalarni texnik-iqtisodiy jihatdan asoslash bo'yicha ish olib boradigan professional loyiha-injiniring kompaniyalari tizimini yaratish lozim. Chunki texnik-iqtisodiy asoslash yordamida sarflangan mablag'ni qaytib kelishiga ishonch hosil qilish mumkin. Texnik-iqtisodiy asoslash muvaffaqiyatli bajarilganda, loyiha ishtirokchilariga loyiha bo'yicha barcha ma'lumotlarni aniq va to'liq ravishda berish mumkin va shu yo'l bilan bir qator noaniqliklarni hamda risklarni oldini olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz faravonligini yanada yuksalishidir. I.A.Karimov. - T: O'zbekiston, 2010. - 77 b.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - T.: O'zbekiston, 2009. 56-b.
3. Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo'lida. - T. 16. "O'zbekiston", 2008. 368-b.
4. Abdullaeva Sh.Z. Bank risklari sharoitida tijorat banklarining kredit portfelini diversifikatsiyalash. Doktorlik dissertatsiyasining avtoreferati; T. 2000. 23-b.
5. Абрютина М.С., Грачева А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятий: Учебно-практическое пособие. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2001. - 272 с.
6. Банковское дело. Словар: Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 2001. - 412 с. - (Библиотека словарей ИНФРА-М).
7. Богатин Ю.В., Швандар В.А. Инвестиционный анализ. Учебное пособие для вузов - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 286 с.
8. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. - М.: Прогресс, 1978, 117 бет.
9. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Финанси. Денежное обращение. Кредит: Учебник. - М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2000. - 687 с.
10. Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. - М.: Финансы и статистика, 1998. - 160 с.